

GROEI, RIJPING EN ONTWIKKELING	15
1 De ontwikkeling van kinderen	17
Wat is ontwikkeling?	19
Wat houdt ontwikkeling gaande?	25
Fasen in de ontwikkeling	26
Kritieke of gevoelige perioden?	26
Geleidelijk of sprongsgewijs?	27
Continuïteit en onvoorspelbaarheid	28
Ontwikkelingstaken, primaire en secundaire vermogens	29
Het verschil tussen een groep en een individueel kind	30
2 Moeders, baby's en vaders	33
Kort na de geboorte	35
Een jongetje of een meisje?	37
Couveusebaby's	39
Mijn baby is mooi en ruikt niet vies	42
De persoonlijkheid van moeder	43
Werkende moeders	44
Stress tijdens de zwangerschap	46
Inbreng van de vader	47
Eigen keuze	49
Rol van omgevingsfactoren	51
3 Zintuigen	53
Informatieverwerking	55
Informatie combineren	57
In de baarmoeder en direct daarna	59
Wat valt er te beleven?	60
Zien	62
Horen	64
Proeven	66
Ruiken	67
Voelen	67
Pijn	68
4 Lichaamsbeheersing	71
Reflexen	73
Rijping en oefening	75
Gebogen houding en vaste rijpingsvolgorde	76
Kruipen en lopen	77
Fijne en grove motoriek	78
Grijpen en hanteren	79
Lichaam en psyche	80
Motorisch plan	81

Specialisatie en stoornissen	81
Tests	82
EEN DENKEND WEZEN	85
5 Hoe leren kinderen?	87
Geheugen	89
Leren en ontwikkeling	90
Aandacht en afleiding	91
Herinneren	92
Aanleg en omgeving	93
Klassieke conditionering	94
Instrumenteel leren	95
Generalisatie, discriminatie, trial and error	96
Intrinsieke en extrinsieke (de)motivatie	97
Beloning en straf	97
Shaping	99
Latent leren	99
Uit het hoofd leren	100
Imitatie en modeling	100
Probleemoplossend lerend	101
Zelf ontdekken	103
6 Denken	105
Denken van volwassenen	107
Denkontwikkeling van kinderen volgens Piaget	108
De eerste twee jaar volgens Piaget	109
Peuters en kleuters volgens Piaget	111
Kritiek op Piaget: waar is de taal?	113
Kritiek op Piaget: verschil met dieren	114
De menselijke communicatie	115
Kritiek op Piaget: mensen zijn geen dingen	117
Theory of mind	118
Intelligentie	120
Intelligentietests voor jonge kinderen	122
Soorten intelligentie	123
De rol van de vader	124
7 Taal	127
Wat voorafgaat aan de eerste woordjes	129
De klanken uit de moedertaal	130
De eerste woordjes	132
Eenwoordzinnen	133
Eigen maaksels	133
Praten over wat er niet is	134

Tweewoordzinnen	135
Meerwoordzinnen	136
Het wonder van de grammatica	137
Taal is hersenwerk	139
Groei en omvang van de woordenschat	140
Invloed van de omgeving	141
Taal en denken	143
Van gebaren naar taal	143
Gebarentaal	144
Babytaal	145
Bedmonologen	147
Tweetaligheid	148
BOUWSTENEN VAN DE PERSOONLIJKHEID	151
8 Zelfbesef en zelfbeeld	153
Ontwakend zelfbesef	155
Besef van lichamelijke toestand	156
Experimenten met spiegel en video	158
Andere mensen als spiegel of projectiescherm	160
De woorden 'ik' en 'van mij'	161
Zelfvertrouwen	163
Zelfwaardering	164
Zelfkennis	166
9 Een veilige basis	169
Imprinting	171
Kritieke of gevoelige perioden	172
Van mensachtig naar individuele verschillen	173
Hechting in aanbouw	175
Exploratie en ontwikkeling	176
De vreemde situatie	179
Veilig of onveilig gehecht	179
Aard van de moeder(figuur)	181
Aard van het kind	181
Vaders	182
Gezinsomstandigheden	183
De biologie van hechting	184
Broertjes en zusjes	184
Knuffels	185
Kinderopvang	186
Adoptie	188
Echtscheiding	191
Een stabiele basis voor het leven?	191

10 Persoonlijkheid in wording	195
Persoonlijkheid of karakter	197
Hoe men er in de oudheid over dacht	198
Het psychoanalytische erfgoed: Freud	199
Fixatie, frustratie, regressie	200
Afweermechanismen van Anna Freud	201
Oedipuscomplex, castratieangst, penisnijd, identificatie	201
In navolging van Freud: Erikson, Adler en Fromm	202
Dynamisch proces	204
Twee soorten aanleg en milieu	205
Temperament	206
Moderne temperamentsindelingen	207
Gezinsklimaat en opvoedingsstijl	209
Opvoedingsstijl en persoonskenmerken	210
Stabiliteit van persoonskenmerken	212
Big Five	213
PROBLEMEN VAN GOED EN KWAAD	217
11 Gewetensvorming	219
Van nature goed?	221
Gewetensvorming als conditionering	222
Geweten als deel van Superego	223
Gewetensvorming als manier om erbij te horen	224
Gewetensvorming als verstandelijke ontwikkeling	227
Aangeboren rechtvaardigheidsgevoel	228
Kritiek op Kohlberg	228
Zelfbeheersing	230
Moraal en geweten	231
Schuld en schaamte	232
Tekenen van een geweten	233
Opzet of per ongeluk	235
Te zwak geweten	236
Te streng geweten	237
12 Agressie	239
Waar komt agressie vandaan?	241
Hypothalamus regelt, maar hersenschors bestuurt	242
Aanleg als factor van betekenis	243
Omgeving als opwekker van agressie door frustratie	244
Omgeving als opwekker van agressie door voorbeeld	245
Thuis leren je te beheersen	246
Negatieve invloed van ouders	249
Invloed van leeftijdgenoten	250
Agressie op de crèche en peuterspeelzaal	251

Hoe hardnekkig is agressiviteit?	252
De media	253
Hoeveel agressie hoort erbij?	254
Jongens en meisjes	255
13 Kinderangsten	259
De neurologische basis	261
Angsten volgen de ontwikkeling	262
Lichamelijke angstreactions voorafgaand aan het ik-besef	262
Angsten in de periode van het vroegste ik-besef	263
Angsten bij bedreiging van het ik	265
Angstgevoelig door aanleg	267
Angsthazen en waaghalzen	268
Realiteitsangst	269
Onverschillige, strenge en overbeschermende ouders	270
Ernstige vormen van angst	271
CREATIVITEIT	273
14 Fantasie	275
Zich inlevend voor de geest halen	277
Creatieve en productieve nieuwe combinaties	277
Fantasie en werkelijkheid door elkaar	279
Magisch denken	280
Motieven om te fantaseren	281
Fantasievriendjes en -wereld	282
Verzinsels van anderen	283
Rol van televisie en dvd's	284
Het begrijpen van een grapje	285
Schiften van fantasie en werkelijkheid	286
15 Kinderspel	289
Speels bezig zijn	291
Vroegere opvattingen	292
Huidige opvattingen	293
Het spelen van apen	295
Samen en alleen	296
Bewegingsspel	297
Vrij vormen	299
Spelen met dingen	299
Speelgoed	301
Computerspelletjes	302
Rollenspel	304
Spelen met taal	306
Spelregels	307

16 Kindertekeningen	309
Krassen en krabbelen als bewegingsspel	311
Ontdekken en achteraf benoemen	312
Uitbeeldend tekenen	312
Voorstellingen van mensen	313
Voorstellingen van taferelen	315
Uitbeelden van de realiteit	316
Tekenen als communicatie	317
MENS TUSSEN DE MENSEN	319
17 Plaats in de kinderrij	321
Gezinsgrootte en leeftijdsverschil	323
Onwillekeurige vergelijking	324
Verschil in overwicht en sekse	324
De kinderrijplaats van de ouders	325
Enig kind	326
De oudste	328
De oudste en het nieuwe kindje	329
De tweede	331
De middelste	332
De jongste	333
Tweelingen	334
Kinderen onder elkaar	337
Gezinssamenstelling en intelligentie	339
18 Meisjes en jongens	343
Lichamelijk genieten	345
Lichamelijke sekseverschillen	346
Loskomen van moeder	348
Gender-identiteit, invloed van ouders	349
Gender-identiteit, sociale invloed	351
Ouders als model voor gender-rol	352
Sociale invloed op gender-rol	354
Inslijpen van de gender-rol	356
Seksuele gerichtheid	357
19 Sociale ontwikkeling	359
Menselijke ontwikkeling is sociale ontwikkeling	361
Georiënteerd op mensen	362
Menselijk gedrag overnemen	363
Omgang met mensen	365
Mensenkennis	365
Sekseverschillen	367
Empathie	368

Behulpzaamheid	371
Vrijgevigheid	372
Literatuur	377
Register	409

BIJ DE ZESDE DRUK

Toen de eerste druk in 1980 verscheen, was dit een klein boek over kleine kinderen, vandaar de titel. Na diverse herziene drukken is het allang geen klein boek meer. En inmiddels zijn ook deel II over kinderen in de schoolleeftijd en deel III over de puberjaren verschenen. Maar de titel is ingeburgerd en ik ben er zelf aan gehecht geraakt.

Een boek als dit is alleen zinvol als het bij de tijd blijft. Daarom is iedere nieuwe druk grondig herzien, ook deze zesde druk. Er is veel recente onderzoeksliteratuur in verwerkt. Onderwerpen die op de achtergrond zijn geraakt, zijn vervangen door onderwerpen die psychologen nu bezighouden en waarover nieuwe inzichten zijn ontstaan. Een goed voorbeeld daarvan is wat bekend geworden is uit de resultaten van het moderne hersenonderzoek.

De volgorde van de hoofdstukken is net als die van de blokken gelijk gebleven. De blokken blijken goed aan te sluiten bij de modulaire aanpak van veel opleidingen, waar gewerkt wordt aan de hand van bepaalde ontwikkelingspsychologische thema's.

Vanaf de vijfde druk levert mijn man een belangrijke bijdrage aan deel I. Hij was altijd al mijn belangrijkste adviseur, maar voor de hoofdstukken *De ontwikkeling van kinderen*, *Denken*, *Taal*, *Persoonlijkheid in wording* en *Een veilige basis* schreef hij de eerste conceptversie. Met deze onderwerpen heeft hij zich in zijn werk als hoogleraar intensief beziggehouden. Eigenlijk is dit dus een boek van Kohnstamm en Kohnstamm. En dan heb ik het nog niet eens over de vormgeving en de tekeningen van onze dochter.

Rita Kohnstamm, Amsterdam 2009